

en dingen te brengen, hangt wellicht ook samen dat in zijn boek geen enkele grafiek en in de tekst zelf slechts enkele tabellen voorkomen. De echt onmisbare cijfers zijn in de lopende tekst verwerkt of werden naar de acht bijlagen verwezen. Het mag wel vermeld worden dat de statistische reeksen werden bijgehouden tot 1975. Die bijlagen zullen velen welkom zijn ofschoon voor enkele onder hen elke bronreferentie ontbreekt.

Het raadplegen van dit haast exhaustieve summum over de Belgische geldgeschiedenis wordt vergemakkelijkt door een betrouwbaar personenregister. Het ontbreken van een zaak- en plaatsnamenindex wordt grotendeels vergoed door de logische en gedetailleerde inhoudstafel.

Al te bescheiden diende de auteur zijn verhaal aan als een stramien waarop met fijnere draden kan worden verder geborduurd. Hij nodigt daartoe uitdrukkelijk uit. In feite moet men daarentegen hopen dat hijzelf op zich zal willen nemen de ketting- en de inslagdraden van dit beeldend doek dat hij ons heeft geleverd bloot te leggen. Ondertussen moet men hem dankbaar zijn voor de uitvoerige en betrouwbare beschrijving van de monetaire realiteit.

R. van Uytven

R. W. J. M. Bos, *Brits-Nederlandse handel en scheepvaart, 1870-1914. Een analyse van machtsafbrokkeling op een markt* (Proefschrift Katholieke Hogeschool te Tilburg; s.l., 1978, 419 blz.).

Wanneer en in welke mate vond het industrialisatieproces in Nederland plaats? Welke oorzaken lagen eraan ten grondslag? Het debat hierover is in onze historiografie omvangrijk en diepgaand geweest. Het kan zeker niet als afgerond worden beschouwd. Terwijl de discussie over fasering en tempo van de industrialisatie sinds de baanbrekende dissertatie van J.A. de Jonge¹ in 1968 voorlopig als beëindigd mag worden beschouwd, is er nog geen eenstemmigheid bereikt over het complex van oorzaken dat de industrialisatie teweegbracht. De Jonge gaf daarover nog geen volledige klaarheid. Het zoeken naar de oorzaken van de Nederlandse industrialisatie loopt evenwijdig aan dat van de economische stagnatie in de tweede helft van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw. De studie van Bos uit 1976² bevestigde de mening van vele historici dat primair de economische omstandigheden een rol hebben gespeeld zowel in de langdurige economische stagnatie als in de economische expansie van Nederland³. Bos volgde hierin het standpunt van De Jonge die de oorzaken van het economisch herstel van Nederland na 1850 zocht in de economische ontwikkelingen van het buitenland. Ook Johan de Vries had, reeds in 1965⁴, gewezen op het belang van de internationale economische ontwikkelingen voor de Nederlandse

1. J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968).

2. R. W. J. M. Bos, 'Van periferie naar centrum. Enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw', *Maandschrift Economie*, XL (1975/76) 181-205, herdrukt in: P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* (Den Haag, 1977) II, 68-92

3. Zie hierover F. A. M. Messing, *Nieuwe inzichten in de industrialisatie in Nederland, ca. 1850-1914* (s.l., 1979).

4. Joh. de Vries, 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', *TvG*, LXXVIII (1965) 23-48.

volkshuishouding tijdens de jaren 1850-1914. De Jonge besteedde nog weinig aandacht aan de internationale context waarbinnen de industrialisatie van Nederland vorm kreeg. Deze nu vormt de ruggegraat van het proefschrift van Bos met dien verstande dat hij door een analyse van de Brits-Nederlandse handels- en scheepvaartbetrekkingen een bijdrage wil leveren tot een beter begrip van de oorzaken van het Nederlandse industrialisatieproces in de tweede helft van de negentiende eeuw. In zijn studie wil hij de lijn van de door Charles Wilson⁵ en A. de Vries⁶ behandelde economische betrekkingen tussen Engeland en Nederland doortrekken van 1870 tot 1914 evenwel met toepassing van de theorie der economische groei. Het proefschrift sluit hierdoor aan op de ontwikkelingen in de economische geschiedschrijving van na de tweede wereldoorlog in die zin dat sindsdien door de economische historici in toenemende mate gebruik wordt gemaakt van economische theorie en kwantificerende methoden.

Het beeld dat Bos in zijn 'Van periferie naar centrum' van de economische ontwikkeling van Nederland opriseert laat zich samenvatten in het volgende citaat: 'Als primaire oorzaak van de economische ontwikkeling dient... te worden aangemerkt de verschuiving van de geografische positie van de periferie naar het centrum van het economisch leven, in de industriële noord-westelijke hoek van Europa. Die verschuiving leidde uiteindelijk tot de verbetering in de infra-structuur en vormde een uitdaging voor de stagnerende economie'. Deze evocatie heeft Bos mijns inziens nu met succes kwantitatief onderbouwd. De in zijn boek geplaatste 12 staten, 28 grafieken en 13 bijlagen zijn hiervoor een bewijs. Zijn analytisch-integrale aanpak van zijn onderzoeksobject is zonder meer geslaagd te noemen.

Het eigenlijke thema van het boek wordt geplaatst binnen de omlijsting der economische structuur en conjunctuur van beide landen en het biedt voortdurend uitzicht op het wijder perspectief der internationale interactie waarin de economische ontwikkeling van Duitsland en de gevolgen daarvan grote aandacht krijgen. De methodische uitvoering verdient veel lof, zeker wanneer men rekening houdt met de omstandigheid dat de onderzoeker geconfronteerd werd met statistisch materiaal dat voor Engeland en Nederland zeer uiteenliep. Zijn beschouwing over de moeilijkheden bij de homogenisering der cijfers van de handelsstatistieken uit beide landen - Bos verrichtte ook veel onderzoek in Engelse archieven - is leerzaam voor iedere historicus die op dit terrein aan het werk gaat.

De Brits-Nederlandse economische betrekkingen kenmerkten zich vóór 1870 door wederzijdse afhankelijkheid. Nederland was voor de invoer van grondstoffen, halfabrikaten, kapitaalgoederen en industriële eindprodukten geheel aangewezen op de Britse invoer en Engeland op de import van Nederlandse agrarische produkten. In beide gevallen oefende de export een markt- en prijsbepalende invloed uit. De Engelse geuwthonger naar Nederlandse agrarische artikelen, de dominante positie van de Britse industrie en de onvolkomen ontwikkeling van de Nederlandse infrastructuur hebben het agrarische karakter van de Nederlandse volkshuishouding versterkt en de industriële ontwikkeling vertraagd. Tot circa 1870 vormden Engeland met België, Noord-Frankrijk en het Rijnland het industriële centrum van de gehele wereld. De overige landen waren perifere volkshuishoudingen. Zij vervulden - en met name was dat van toepassing op Nederland - de rol van agrarisch complement.'

5. Ch. Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1966).
6. A. de Vries, *Geschiedenis van de handelspolitieke betrekkingen tusschen Nederland en Engeland in de negentiende eeuw (1814-1872)* ('s-Gravenhage, 1931).
7. Bos, 'Van periferie', 88.

Tijdens de jaren 1870-1914 ondergingen de Brits-Nederlandse handels- en scheepvaartbetrekkingen een drastische verandering. De oorzaken hiervan moeten worden gezocht in de opkomst zowel van nieuwe agrarische exportnaties (bijvoorbeeld Denemarken), die de markt- en prijsbepalende functie van de Nederlandse aanvoer op de Britse markt ondergroeven alsmede in de industrialisatieprocessen van andere landen (België, Verenigde Staten, Duitsland), die de Britse industriële hegemonie ondermijnden. De Engelse economie kreeg het zwaar te verduren. De Duitse concurrentie in industriële grondstoffen (steenkolen), halffabrikaten, kapitaalgoederen en eindproducten werd steeds vinniger. De Britse scheepvaart verloor eveneens terrein. De afkalving van het Britse scheepvaartaandeel in Nederland leidde echter niet tot een vergroting van het aandeel van de Nederlandse vlag vanwege de subsidiepolitiek van de Duitse overheid. Dit aspect raak nu, naast de algemene oorzaak van de Britse achteruitgang door de Duitse industrialisatie, de secundaire factor van de inkrimping der Engelse export, namelijk de moderniteit van de Duitse handelsorganisatie. De Duitse economische expansie kon zich niet realiseren door middel van een liberale markteconomie zoals die in Engeland en Nederland functioneerde. Wilden de Duitsers de wereldmarkt bereiken - en daarvoor was een overheersende invloed op de Nederlandse volkshuishouding onmisbaar - dan moesten de markten gemanipuleerd worden door prijsdiscriminatie en institutionele instrumenten, zoals door kartels, trusts, syndicaten en door een zich op de industrie oriënterend bankwezen. Van groot belang voor de ontwikkelende Duitse industrie was de invoering van een protectionistisch handelstarief. Bovendien kwamen de Duitse industriëlen bij de terugdringing van de Engelse uitvoer naar Nederland sterk in het voordeel door de relatieve voltooiing van de Nederlandse infrastructuur in de jaren tachtig; immers, overlading van de goederen was daardoor niet meer nodig. Samenvattend: 'opererend vanuit een beschermde binnenlandse markt, profiterend van een verbeterende infrastructuur en discriminerend tussen binnen- en buitenlandse prijzen verwierven de Duitse ondernemers een plaats op de direct omliggende markten, later ook op de wereldmarkt' (412, 413).

Voor de Nederlandse volkshuishouding had de boven beschreven ontwikkeling grote gevolgen, waarbij dan nog kwam de langdurige agrarische depressie. De infiltratie op de wereldmarkt van nieuwe agrarische exportnaties en de industriële ontwikkeling van onder andere Duitsland wijzigden de aard van de Nederlandse economie. De eenzijdige nadruk op één product (zuivel) en op één markt (Engeland) maakte plaats voor een oriëntatie op verscheidene markten (België, Frankrijk, Duitsland) en diverse producten (margarine, conserven, zuivelproducten, suiker, aardappelmeel, strokarton). Deze bredere economische oriëntering was ook bitter noodzakelijk doordat de agrarische depressie een moordende concurrentie veroorzaakte in de traditionele agrarische exportproducten, maar deze heeft echter niet geleid tot een wezenlijke substitutie naar de uitvoer van industriële producten anders dan die van de industriële verwerking en veredeling (er staat: 'verdeling') van agrarische producten. De dalende welvaart in de agrarische sector maakte een industriële ontwikkeling urgent. Toen deze goed op gang kwam, bleek zij - althans met betrekking tot de uitvoer - nauw met de agrarische sector verbonden' (277). Juist door het open-marktkarakter van onze huishouding bracht de Duitse industrialisatie een relatieve prijsdaling te weeg van de ingevoerde grondstoffen, halffabrikaten, kapitaalgoederen en eindproducten. Het conjuncturele effect hiervan was dat Nederland meer afhankelijk werd van de Duitse invoer, maar daardoor bij baisse en hausse kon profiteren van lage Duitse en lage wereldmarktprijzen. Van veel groter belang was het structurele gevolg van deze Duitse industrialisatie, namelijk Nederland ontwikkelde zich van een agrarische perifere economie tot een volkshuishouding die een integrerend deel vormde van het industriële Noordwest-Europa,

dat, en met name Duitsland, de plaats van het industriële centrum in en buiten Europa van Engeland overnam. Binnen dat centrum fungeerde de Nederlandse economie volgens haar eigen aard: 'met een voedings- en genotmiddelensector afgestemd op de behoeften der omringende industriestaten, een eveneens daarop gerichte en snelgroeiende dienstensector en een primair op invoersubstitutie geconcentreerde industrie..' (314).

De machtsafbrotkeling van de Brits-Nederlandse handel en scheepvaart komt in de vele cijfers die het boek geeft het markantst tot uitdrukking in de bijlagen. Voor steenkolen, garens, manufacturen, onbewerkt metaal, metaalwaren en machines blijkt overtuigend dat in de jaren 1870-1914 de dominante positie van de Britse economie plaats maakte voor die van Duitsland. Het is dan ook jammer dat de schrijver, behalve de absolute cijfers betreffende de buitenlandse aanvoer in Nederland, het vervoer naar het buitenland en de invoersaldi van bovengenoemde grondstoffen, halffabrikaten en kapitaalgoederen, niet de relatieve cijfers daarvan heeft gegeven. De bijlagen zouden aan inzichtelijkheid aangaande het onderzoeksobject aanmerkelijk hebben gewonnen. Deze opmerking raakt overigens het zwakke aspect van deze dissertatie: de vormgeving. Ik doel hier niet op de hier en daar voorkomende 'drukfouten'. Zij zijn niet te vermijden zeker niet met een 'offset-procédé' waarmee de dissertatie van Bos het licht zag. Het gaat mij veelmeer om de stijl die nu en dan zonder meer kreupel gaat. De interpunctie is soms merkwaardig; met meervoudsvormen en meervoudsconstructies heeft Bos de grootste moeite. Daarbij komt dat de schrijver soms te veel vakjargon stopt in niet helder geformuleerde zinnen, waardoor verscheidene passages in zijn boek ondoorzichtig worden. Wat te doen met de volgende passus op de bladzijden 6 en 7: 'Daarmee ontstaat een verschil tot het boek van A. de Vries die twee facetten heeft. Aan de ene kant leidt dit tot een structurele aanpak van de economische betrekkingen met Engeland en aan de andere kant tot een analyse van dynamische interactie, facetten die niet los van elkaar beschouwd kunnen worden'. Een kluij is ook: 'Wellicht is het laatste kwart van de negentiende eeuw althans voor de Nederlandse landbouw het meest nauwkeurig te omschrijven als een periode van door wijzigingen in de internationale aanbodverhoudingen geïnduceerde structuurveranderingen gepaard gaande met crisisverschijnselen' (327). Er zijn meer van deze onverstaanbare volzinnen. -

Er moeten nog enkele aantekeningen worden gemaakt over het derde hoofdstuk waarin Bos een historiografisch exposé geeft aangaande de economische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw. Zijn beschouwing over de discussie in de economische geschiedschrijving of zich na 1895 een versnelling in de economische groei heeft voorgedaan toen Nederland werd meegezogen in de internationale hoogconjunctuur, zoals onder andere De Jonge aantoonde, is zeer instructief (58-68). Hij volgt hier Teijl die het nationale inkomen over de periode 1850-1900 berekende volgens de productiefunctiemethode. Op basis van deze cijfers komt de economische groei na 1895 wel in contrast te staan met de jaren van relatieve stagnatie (1880/5-1895), maar 'op langer zicht laten de jaren na 1895 zich harmonisch inpassen in het beeld van de geleidelijke versnelling' (67). Hij ontzenuwt het beoog van Nusteling⁸ waar deze De Jonge's standpunt over de fasering van de 'take-off' in Nederland tijdens de jaren 1890-1914 afwijst en de 'opgang' van de Nederlandse economie kort na 1850 plaatst⁹. De aanvullingen die Bos geeft op de beschouwing van De Jonge over de samenhang van de Nederlandse met de internationale conjunctuur zijn van belang, al

8. H. P. H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens* (Amsterdam, 1974).

9. *Ibidem*, 403.

neemt hij met De Jonge aan dat deze relatie na 1870 verder is geïntensiveerd. Veel minder overtuigend is Bos in zijn bevestigend antwoord op de vraag of Nederland in 1870 een moderne volkshuishouding was. Wel wijst hij in het voerspoor van Wehler¹⁰ op de definitieve onduidelijkheid van het begrip modernisering en, bij gebruik, op de gevaren ervan, maar zijn antwoord bevredigt niet. Het zij Bos nagegeven: zijn verhandeling over 'Nederland in 1870: een moderne volkshuishouding?' (78-92) dwingt de lezer tot concentratie en overpeinzing, zeker wanneer de auteur het begrip industrialisatie omschrijft als een synoniem voor 'blijvende (cur. van FM) economische groei' (79) en modernisering als een 'noodzakelijke voorwaarde voor industrialisatie' (79). Hoewel hij duidelijk stelt dat een maatschappij voor modern kan doorgaan zonder geïndustrialiseerd te zijn blinkt zijn operationalisering van het begrip modern, in navolging overigens van Rüschemeyer¹¹, niet uit door definitieve klaarheid waar hij schrijft dat het vraagstuk van de moderniteit van een volkshuishouding alleen is 'op te lossen door vergelijking van de binnen de economische omstandigheden optimale exploitatie der hulpbronnen met de feitelijke situatie' (81). Tot die economische omstandigheden behoren de bevolking, geografische ligging, grond- en hulpstoffen, klimaat, bodemgesteldheid, marktstructuur, export en handelspolitiek. De vraag of Nederland dan in 1870 nog 'winst aan moderniteit had kunnen boeken' (81) beantwoordt Bos alleen door Van Tjins klassiek artikel¹² hier en daar vindingrijk te amenderen, maar verder bewijst hij niets. Nu kan er inderdaad voor de Nederlandse historiografie een soort 'Dichotomie-Alphabet'¹³ worden opgesteld waarin pre-industriële productiemethoden worden veroordeeld als traditioneel; niettemin de waarde van Van Tjins artikel blijft onverlet. Een petitio principii is dan ook zonder meer het antwoord van Bos op bovengenoemde vraagstelling: 'Al bij al lijkt de conclusie onontkoombaar dat Nederland inderdaad een moderne volkshuishouding was' (83). Eveneens is dat van toepassing op zijn conclusie dat de Nederlandse volkshuishouding omstreeks 1870 'in institutioneel opzicht modern' (92) was.

Het zij nogmaals gezegd: deze kanttekeningen bewijzen slechts de grote waarde van dit proefschrift. De historicus die zich verdiept in fasering en tempo, factoren en oorzaken van de Nederlandse industrialisatie zal de dissertatie van Bos moeten bestuderen.

F. Messing

10. H. U. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen: 1975); M. C. Brands, 'Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici?', *Theoretische geschiedenis*, II (1975) 118-122.

11. D. Rüschemeyer, 'Partielle Modernisierung', in: W. Zapf, ed., *Theorien des sozialen Wandels* (Keulen, 1969) 382-396.

12. Th. van Tijn, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870', *AGN*, X (1955) 288-313.

13. Wehler, *Modernisierungstheorie*, 14, 15; F. Messing, 'Industrialisatie en emancipatie. Enkele beschouwingen over de vakwetenschappelijke verzorging van het Onderbouw Rapport', *Kleio*, XVIII (1977) 427.

RECENSIES

In 1970 fuseerde DUX samen met de bladen van de hervormde, de moderne en de christelijke jeugd raad tot *Jeugd en samenleving*. Vele bladen zijn aan de deconfessionalisering financieel te gronde gegaan, maar DUX heeft zakelijk altijd een gezonde basis gekend. Zelfs zijn autoritair aandoende naam heeft in de stormen tegen het gezag niet hoeven te wijken.

De fusie is dan ook logischerwijs voortgevloeid uit de ontwikkeling, die dit 'katolieke' maandblad in het denken over jeugd en opvoeding heeft doorgemaakt, en mag gezien worden als een zeldzaam voorbeeld van optimale voltooiing van 'katolieke' emancipatie in de zin van integratie in de Nederlandse samenleving met een eigen inbreng. Aan de start in 1927 was DUX een door en door 'katoliek' tijdschrift, waarin de opvoedingsbeginselen uitsluitend werden afgeleid uit het kerkelijk denkkader en het dagelijks leven werd herleid tot een rooms gedragspatroon. In 1970 heeft DUX zich ontwikkeld tot een 'neutraal' blad, waarin de pedagogische principes uit de algemene samenleving werden afgeleid en een 'katoliek' leven niet meer van het gewone leven was te onderscheiden.

In 1977 - een halve eeuw dus na de oprichting van DUX - daagde de redactie van *Jeugd en samenleving* een groep historici - in meerderheid op de een of andere manier betrokken bij de Nijmeegse universiteit - onder voorzitterschap van Anton G. Weiler uit om aan de hand van een analyse van alle verschenen jaargangen van DUX zichtbaar te maken, hoe die voltooiing van de emancipatie zich heeft voltrokken. Het ligt voor de hand dat de werkgroep zich concentreerde op de hoofdthema's in DUX. Dit blijken er zes geweest te zijn. In zeer leesbare artikelen zijn zij ieder afzonderlijk uitgewerkt: de ontwikkeling van pedagogische en psychologische opvattingen (door Henk de Wolf); de godsdienstpsychologie rond Han Fortmann (door Willem Berger en Jacques Janssen); de plaats van seksualiteit, huwelijk en gezin (door Hanneke Westhoff); het 'katolieke' arbeidsetos (door Petra en Henk de Wolf); de 'katolieke' jeugdorganisatie (door Peter Selten); en het werken met de jeugd (door Hans van Ewijk). Jan Bank nam het voor zijn rekening om het historisch decor van DUX - de wereld waarin het blad leefde - te schetsen en Jan Roes ging de institutionele ontwikkelingsgang van het blad na. De artikelen van Henk de Wolf, Hanneke Westhoff en uiteraard ook die van Jan Bank en Jan Roes bestrijken de gehele periode van het bestaan van DUX, de overige artikelen daarentegen bestrijken om niet altijd even duidelijke redenen slechts een deel van die periode. De bundel wordt geopend met een korte verantwoording door de werkgroepsvoorzitter - in het dagelijks leven mediaevist te Nijmegen -, die in vergelijking met de andere auteurs - schrijft in een proza van een opvallend abstractie-niveau. De uitgave bevat verder een handig overzicht van diverse praktische zaken als uitgevers, redacteurs en dergelijke. Het geheel is functioneel geïllustreerd met afbeeldingen uit DUX, die op hun manier het verschuivend jeugdbeeld van DUX laten zien.

DUX is tot het einde een opinie- en informatieblad geweest voor opvoeders. Hoewel de titel van de bundel anders suggereert, werpen de artikelen echter alleen licht op de verschuiving van de idealen, die (voornamelijk 'katolieke') denkers over de jeugd en enkele topfiguren uit het organisatieleven koesterden. De grote groep van 'veldwerkers', laat staan de jeugd zelf, komt niet aan het woord. Over de receptie van DUX' invloed bij hen, voor wie DUX was bedoeld en over wie DUX werd volgeschreven, krijgt men helaas geen informatie, ook niet in de artikelen van Peter Selten en Hans van Ewijk, waarin enige reflectie op de relatie theorie-praktijk aanwezig is; ook Jan Bank houdt beide groepen zoveel mogelijk van zijn historisch decor weg, zodat het kader van de bundel wel erg eng is. De titel van de bundel zegt dan ook veel meer over de redactie en het schrijverscorps van DUX dan over de doelgroep en de jeugd zelf. Eerlijkheidshalve teken ik bij deze kritische noot aan dat de pretentie van de werkgroep een beperkte is geweest, doordat men uitsluitend de jaargangen van DUX als documentatie heeft willen gebruiken. Bewust is dus hier de geschiedenis van het 'katolieke' jeugdwerk uit slechts één - beperkte, zij het belangrijke - invalshoek bekeken. Maar als men zich de slankheid van de historiografie op dit punt realiseert, dan prijst